

ՄՈՐԳԱՆԻ ԵՒ ՇԷՅԼԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳԻՒՏԵՐԸ

Ոչ մի գիտութիւն 19-րդ դարի վերջերում այնպիսի հսկայական քայլերով չէ առաջադիմել, ինչպէս որ պատմութիւնը, նա մանաւանդ նրա այն մասը, որի ուսումնասիրութեան ղլխաւոր նիւթը կազմում են հին դարի, գլխաւորապէս Արեւելքի ազգերը:

Մինչև անցեալ դարի երկրորդ կէսը Արեւելքի քաղաքակիրթ ազգերի պատմութիւնը թաղուած էր խորին մթութեան և թանձր մշուշի մէջ: Նրանք մեզ միայն անուններով և մի շարք առասպելական տառիչքութիւններով էին յայտնի, իսկ այժմ, ներկայ դարում, մի քանի աշխարհահռչակ հնագէտների և պատմաբանների ջնորհիւ վերոյիշեալ ազգերի պատմութիւնը, կարելի է ասել, մեզ համար բաւական պարզուել ու լուսաբանուել է:

Չափազանցութիւն չի լինի, ասել, որ անցեալ դարի երկրորդ կիսում հնագրեան պատմութիւնն աւելի մեծ չափով և շուտով է ուսումնասիրուել, քան թէ մարդկութեան նորագոյն պատմութիւնը, և թէ ի նկատի ունենանք գիտական այն խոշոր նուաճումները, որ հնագիտութիւնն է արել մարդկութեան նախնական պատմութեան վերաբերեալ: Եւ յիշաւի պատմական ինչպիսի տեղեկութիւններ ունէինք մենք անցեալ դարի սկզբում կլասիկական արեւելքի, մի ժամանակ պատկառելի քաղաքակրթութեան տէր եգիպտացիների, ասորեստանցիների, բաբելացիների, նախահայերի, պարսիկների և ուրիշ շատ ազգերի մասին. շատ շատ մի քանի սեպագծեւ արձանագրութիւններ և պատմական մի քանի երկրորդական յիշատակարաններ. իսկ այժմ մեզ համար պարզուել է նրանց ոչ միայն քաղաքական, այլև, որ ամենագլխաւորն է, կուլտուրական պատմութեան գրեթէ մեծ մասը: Մեզ համար այժմ բաւական լուսաբանուած է այն հանգամանքը, թէ Արեւելքի պատմական

նշանաւոր ազգերը ինչպիսի կեանք են վարել, քաղաքակրթական և կուլտուրական ինչպիսի զարգացման են հասել, իսկ միզանից մօտ 50 տարի առաջ, այդ ազգերի պատմութիւնը ոչ այլ ինչ էր ներկայացնում, եթէ ոչ իրանց նշանաւոր թագաւորների կամ առաջնորդների չոր ու ցամաք սնունդների և թուականների մի ողորմելի ժողովածու:

Բայց արեւելեան ազգերի հնագիտութեան և պատմութեան համար ոչ մի հնագէտի գիւտերը 19-րդ դարի վերջում այնպէս խոշոր և դարազուլտ կազմող չեն եղել, ինչպէս որ վերջին տարիներս ֆրանսիական երկու գիտնականների՝ Մարգանի և Շէյլի հնագիտական գիւտերը:

Այդ երկու գիտնականներին էր յաջողուել վերջապէս գտնել մարդկութեան նախնական պատմութեան ամենահին արխիւներէից և նրա ստեղծած կուլտուրայի ամենանախնական օբօրաններից մէկը: Մորզանին և Շէյլին էր վերապահուած ուսումնասիրելու հին դարի համաշխարհային քաղաքներից մէկը, որ վերին աստիճանի ծաղկած դրութեան մէջ էր գտնուում միզանից մօտ 6,000 տարի առաջ, նրանք կարողացել են վերջին հինգ տարուայ ընթացքում մեզ համար բոլորովին բաց անել այն գրականական ազգի քոչարկուած պատմութիւնը, որի գոյութեան մասին անգամ պատմաբանները ամենաաղքատ և կրցկտուր տեղեկութիւններ էլ չունէին: Այդ ազգը կլամացիներն են, որոնք դեռ մօտ 4,000 տարի (Ք. ծ. ա.) այնքան ծաղկած դրութեան մէջ էին գտնուում, որ ունէին 1,000 յօդուածներից բաղկացած գրաւոր օրէնսդրութիւն և իրանց ժամանակին կազմում էին տիեզերական տիրապետութեան ձգտող և ազան Բաբելոնացիների ամենավտանգաւոր մրցակիցները և որոնք զգալի կերպով մնացել էին Բաբելոնի քաղաքական ազդեցութիւնը նրա հարեան ազգերի վերաբերմամբ: Մորզանի և Շէյլի չնորհիւ այժմ մեզ համար բոլորովին պարզուել է էլամի տէրութեան թագաւորական մայրաքաղաք Սուզայի կամ Շուխսնի պատմութիւնը, որ լուսաբանում է մարդկութեան ամենահին պատմութիւնը ընդհանրապէս և նախաշայերի պատմութիւնը մասնաւորապէս և որի մասին մենք յանկանում ենք ներկայ յօդուածով մի ամփոփ տեղեկութիւն տալ:

Մորզանի և Շէյլի հնագիտական հաշակաւոր գիւտերի պատիւը մասամբ էլ պատկանում է ֆրանսիական հասարակապետութեանը, որը պետական գանձարանից նիւթական ահագին միջոցներ տուեց վերոյիշեալ գիտնականներին էլամի տէրութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղուելու: Դեռ 10 տարի սրանից առաջ ֆրանսիական տէրութիւնը պարսից Նասր-էզդին

Շահից արտօնութիւն ստացաւ Պարսկաստանում հնազդեական պեղումներ կազմակերպելու, այն պայմանով, որ գտնուած հր-նութիւնների կէսը Ֆրանսիան ստանայ, իսկ մնացած կէսը՝ Պարսկաստանը։ Այդ պայմանը նորոգուեց ու հաստատուեց ան-ցեալ տարի, երբ Մուղաֆէէր-էղլին Շահը ֆրանսիական հա-սարակապետութեան նախագահի հիւրն էր Պարիզում։

Հինգ տարի սրանից առաջ ֆրանսիական կառավարու-թիւնը պատուիրեց դը-Մորգան նշանաւոր գիտնականին մի մեծ էկսպեդիցիա կազմակերպել՝ Սուզան հնազդեական տեսակէտից ուսումնասիրելու Վերոյիշեալ գիտնականն էլ մօտ 5 տարի Սուզայում հնազդեական շատ յաջող պեղումներ կատարեց, ուրոնց արդիւնքները այժմ ի ցոյց են դրուած Պարիզի «Grand-Palais»-ում։

19-րդ դարի սկզբում հնազդեութիւնը Սուզայի մասին պատմական այն տեղեկութիւնները միայն ունէր, ինչ որ նրա մասին հաղորդել են Աստուածաշունչը, պատմութեան հայր Հերոտոզը և մի քանի ուրիշ յոյն պատմաբաններ։ Անգլիացի Վիլիամս յայտնի գիտնականը մի ուրիշ հնադէտի ընկերակցու-թեամբ Սուզայի փլատակների մէջ մի շարք պեղումներ կա-տարեց և կարողացաւ գտնել այն դահլիճը, ուր գտնուած էր պարսից Դարեհ թագաւորի յաջորդների աթոռը, յետոյ «Այա-դանէ» կոչուած շինութիւնը և մի քանի սեպագծեւ արձանա-գրութիւններ, որոնց կարգալու բանալին այն ժամանակ դեռ ևս չէր գտնուած։ Բայց երբ Ասորեստանի մայրաքաղաք Նի-նուէումն էլ բաւական արձանագրութիւններ երևան եկան, այն ժամանակ միայն յաջողուեց Վիլիամսի չնորհիւ գտնուած ար-ձանագրութիւնների թարգմանութիւնը։ Այնտեղ, ի միջի այլոց, գտնուեց և Ասորեստանի թագաւոր Ասսուրբանիպալի մի ար-ձանագրութիւնը, որի մէջ նա իր՝ դէպի էլամը կատարած մի ար-չաւանքի մասին հետեւեալն է պատմում. «Ես մտայ էլամացի-ների մեծ աստուածների և պատգամների սրբալայր համարուած Շուխան (Սուզա) մեծ քաղաքը, Ասսուրի և Իշտարի կամքով նուաճեցի նրա պալատները և այնտեղ հպարտութեամբ հանգըս-տացայր։ Էլամի տէրութեանը վերաբերող պատմական այս տեղեկութիւնը պատկանում է 655 թ. (Ք. ծ. ա.)։ Մեզանից 20 տարի առաջ Ֆրանսիան գիտնական մի ուրիշ էկսպեդիցիա ուղարկեց Սուզա, որ աւելի չուտ գեղարուեստական, քան թէ պատմական արժէք ունեցող շատ գտնձիւր գտաւ այնտեղ և իր հետ բերեց Ֆրանսիա։ Վերջին բոլոր իրերը պատկանում են Էլամի տէրութեան վերջին հաղարամիակին (Ք. ծ. ա.)։

Մորգանը աւելի խոր և սխտեմատիկ պեղումներ կատա-

րեց մի և նոյն տեղում: Նա հասաւ մինչև 25 մետր գետնի խորքին և պատմական բազմաթիւ յիշատակարաններ գտաւ: Նա աշխատեցնում էր մի քանի հարիւր բանուորներ Սուզայի այն բլրի վրայ, ուր մի ժամանակ ակրաուլիսը կամ միջնաբերդն էր գտնուում և որի ստորոտում «Թաղաւորների թագաւոր»-ի պալատներն էին շինուած, բայց յետոյ դռնք Աղեքսանդր Մեծի շնորհիւ աւերակների մի կոյտ դարձան: Յոյները այդ միջնաբերդից էին կողոպտել Դարեհի և Կոլոմանի դանձերը և Յունաստան տարել: Բայց վերոյիշեալ տիրապետողների անունները պատկանում են էլլամի պատմութեան վերջին կամ նորագոյն շրջանին: Մորզանի չորհիւ միայն մենք այժմ հնարաւորութիւն ենք ստանում դեռ մի քանի հազար տարիներ էլ յետ դնալ և տեղեկութիւն ստանալ էլլամի բազմաթիւ զօրեղ, իմաստուն թաղաւորների մասին, որոնք իրանց ժամանակի և ժողովրդի համար գուցէ աւելի նշանաւոր էին, քան Դարեհը կամ Աղեքսանդր Մակեդոնացին:

Եթէ Մորզանին է պատկանում այն գլխաւոր ծառայութիւնը, որ նա Սուզայի աւերակների տակից ահագին չարչարանքով և մեծ զգուշութեամբ հանել է տուել բազմաթիւ քարեայ ու բրոնզէ կոթողներ, տախտակներ, ամանեղէններ, կաւեայ ու բրոնզէ կահ կարասիներ, դոմինիկեան կրօնաւոր Շէյլլն էլ իր կողմից դրանց վրայ փորագրուած բազմաթիւ արձանագրութիւնները ամբողջապէս և լրիւ թարգմանել է: Նա գիտական տեսակետից աւելի հեղինակաւոր մասնակցողն է և զել էկպեգգիցիային և մենք միայն նրան ենք պարտական, որ էլլամի պատմութիւնը լուսաբանուած է մինչև 4,000 և աւելի տարիներ Ք. ծ. ա., այն ինչ մինչև այժմ այդ պատմութիւնը մեզ յայտնի էր մինչև 6-րդ դարը (Ք. ծ. ա.): Շէյլլն առաջին անգամ հաստատեց, որ 4,000 տարի (Ք. ծ. ա.) Սուզան կոչւում էր Պարազա, ուր ապրում էին Անցան կամ Անխան ընդհանուր անունը կրող մի քանի ցեղեր: Նա առաջին անգամ կարգաց կաւեայ աղիւմների վրայ փորագրուած մի քանի սեպածեւ արձանագրութիւններ, որոնք աւելի քան 6,000 տարուայ հնութիւն ունեն և մեզ տանում են մինչև սեպածեւ գրերի ծագումը: Այդ ամենահին պատմական դսկումենտները, որոնք գլխաւորապէս ներկայացնում են այն ժամանակուայ վաճառականների առեւտրական մասնաւոր հաշիւները, հիմք են տալիս Շէյլլին կարծելու, որ սեպածեւ գիրը առաջին անգամ Սուզայում է սկիզբն առել և բացի դրանից Սուզան Բաբելոնացիների նշանաւոր քաղաքակրթութեան ծննդավայրն է:

Այժմ համառօտ կերպով ծանօթանանք Սուզայի վաւերա-

կան պատմութեան այն գլխաւոր շրջանների հետ, որոնք Շէյ-լի գիտնական ծառայութեան շնորհիւ բոլորովին հաստատուել են: 4,000—3,000 թուականների (Ք. ծ. ա.) մէջ իշխող Բաբելոնի թագաւոր Մանիսթուզուն իր տէրութիւնն ընդարձակեց մինչեւ Պարսից ծոցը և ի միջի այլոց տիրեց և Սուզային: Հէնց այդ էպոխային պատկանող մի օրելիակ է գտնուել, սեպածեւ արձանագրութիւններով զարգարուած, որոնք մեզ տեղեկութիւն են տալիս այդ ժամանակ երկրում գոյութիւն ունեցող մի մեծ առեւտրական ընկերութեան և նրա սոցիալական օրէնսդրութեան մասին: Այդ արձանագրութիւններից իմանում ենք, որ ընկերութեանը մասնակցել է նաև թագաւորը, և որ բաժնետէրերը մարդատէր վարժուներ են ունեցել դէպի իրանց ծառայողները՝ նրանց մտունդ, հաղուստ և ոռճիկ տալու վերաբերմամբ: Պարզուժ է, որ այն ժամանակ տէրութեան սոցիալական օրէնսդրութիւնը առեւտրական ընկերութիւններին թոյլ չէր տալիս չահագործել իրանց ծառայողներին և խտուրդատուութեամբ էր վերջիններիս աշխատանքը մարդասիրաբար վարձատրել: Բաբելոնացիների թագաւոր Նարամ-Սինի ժամանակից (մօտ 3,850 ա. Ք. ծ. ա.), Սուզայում գտնուել է մի յաղթական կամար, որի վրայ կտնուած սեպածեւ արձանագրութիւնները մեզ ծանօթացնում են երկրի պատմութեան հետ չորրորդ հազարամեակում (Ք. ծ. ա.): Բաբելոնացիները մի արշաւանքի ժամանակ այդ կամարը տարել էին իրանց հետ Էլամից, մինչև որ Էլամի թագաւոր Շուդրուք-Նաքքունդէին յաջողուեց այդ աւարը գերութիւնից ազատել 1,100 թ. (Ք. ծ. ա.) և տանել Սուզա: Մորգանի և Շէյլի Սուզայում գտած հնութիւնների մի զգալի մասը կապուած է Էլամի վերոյիշեալ թագաւորի անուն հետ, որովհետեւ ինչպէս Շուդրուքն է ասում, մի արձանագրութեան մէջ, ինքը շատ էր սիրում արձանագրութիւններ ժողովել և դետեղել իր տէրութեան թանգարաններում: Դրա համար էլ Շէյլ գիտնականը այդ թագաւորին համարում է պատմաբանների իսկական հայրը:

Այդ էպոխայից ի վեր Էլամն իր հարեւան Ուր երկրի թագաւորների վառաշահան երկրներից մէկն էր և այնտեղից ուղարկուած իշխանները Սուզայի համար կռուակալների դեր էին կատարում: Շէյլին ի միջի այլոց յաջողուել է լրիւ կերպով կարգաւ և թարգմանել վերոյիշեալ իշխանների թողած արձանագրութիւնների մի ամբողջ շարքը, որ կազմում է մօտ 1,000 տարուայ պատմութիւն: Այդ իշխաններից ամենանշանաւորն էր Շուշինակը, որ Սուզայում բազմաթիւ փառաւոր արձաններ կանգնեցրեց և շինել տուեց հին դարի շատ յայտնի Սիդուրի

Նրանցքը, Այդ ժամանակից երեւան եկած սեպածեւ արձանագրութիւններին նայելով, Սուզայի աղգաբնակութիւնը բաղկացած էր երկու գլխաւոր ցեղերից՝ սեմիտներից և անցանիտներից։ Աստուածաշուկնի ասելով էլամը Սեմի ամենամեծ որդին էր, բայց շատ հաւանական է նեթադրել, որ անցանիտներն էլամում աւելի վաղուց գոյութիւն ունէին, քան թէ սեմիտները։

2,280 թ. (Ք. ծ. ա.) Գուդուր-նաքքունդդէ մեծ իշխանի ժամանակ, որի մասին Ասորեստանի Ասսուրբանիպալ թագաւորն էլ է խօսում—չը նայելով որ նա նրանից 1,635 տարի յետոյ է կառավարել—էլամը թօթափեց օտարի տիրապետութեան ծանր լուծը և քաղաքական անկախութիւն ձեռք բերեց։ Էլամը իր քաղաքական գերիշխանութեանն ենթարկեց մինչև անգամ Բաբելոնի թագաւորին և այդ ժամանակ Սուզան դարձաւ էլամի ամբողջ տէրութեան թէ քաղաքական և թէ մտաւոր կենտրոնը։ Վերոյիշեալ տէրութեան սահմանները տարածուում էին մինչև Միջերկրական ծովը։ Բայց 2,000 թ. Բաբելոնն երկար կռիւներից յետոյ կրկին ձեռք բերեց քաղաքական գերիշխանութիւնը։ Այդ բանի մասին մեզ տեղեկութիւն է տալիս Մորգանի չնորհիւ Սուզայում գտնուած արձանագրութիւններից մէկը, որի մէջ պատմական այդ փաստի մասին խօսում է Բաբելոնի Քամմուրաբի թագաւորը։ Բացի դրանից այդ մի և նոյն թագաւորին է պատկանում և Մորգանի գտած մի տախտակը, որի վրայ Քամմուրաբի թագաւորի հրամանով փորագրուած է երկրի համար պարտադիր այն փառաւոր օրէնսդրութիւնը կամ կողեկսը, որի մասին մենք խօսեցինք վերեւում։ Այդ կողեկսի չնորհիւ մենք ծանօթանում ենք էլամի ժամանակակից ժողովրդական սովորութիւնների և բարքերի հետ։ Շէյլըն ամենայն իրաւամբ կարծում է, որ օրէնքների այդ կողեկսը տիեզերական պատմութեան ամենանշանաւոր պատմական յիշատակներից մէկն է կազմում, Այդ կողեկսը մեզ այնպէս անմիաս է հասել, որ նրա իւրաքանչիւր գիրը շատ պարզ կերպով որոշուում և կարդացուում է։ Նրա իւրաքանչիւր յօդուած այնպէս պարզ, ամփոփ և տրամաբանօրէն է գրուած, որ մենք, կարծես թէ, մի ժամանակակից տէրութեան օրէնքների ժողովածու լինի։ Այդտեղ մանրամասն կերպով վճռուած և որոշուած են տէրունական դատաւորների, պաշտօնեանների և հպատակների պարտականութիւնները, հողերի, արօտատեղիների և պարտէզների կապալով տալու պայմանները, սահմանուած են մարդկանց և անասունների վերաբերմամբ գործած ոճրագործութիւնների, գողութեան և խաբեւայութեան պատիժները,

որոշուած են օտարուկների, կենդանիների և գիւղատնտեսական գործիքների վարձով տալու պայմանները, ի նկատի են առնուած առեւտրի, ամուսնութեան, սեպականութեան և կանանց գրութեան վերաբերեալ օրէնքները, կողեկը բաղկացած է 1,000 պարագրաֆներէ, որոնք միմեանցից առանձին առանձին դժերով բաժանուած են:

Այդ օրէնսդրութիւնը ներկայացնում է իր ժամանակի քաղաքական և բարոյական աշխարհայեցողութիւնը: Ահա օրինակի համար այս ժողովածուից մի քանի յօդուածների թարգմանութիւնը ղանադան յանդանքների մասին:

«Եթէ մի որեւէ անհատի տանը հրդեհ ծագի և մէկ մարդ գնալ ալդ հրդեհը հանգցնելու և եթէ այնտեղ ի միջի ալոց մի բան գողանայ, ալդ ժամանակ ալդ գողը պէտք է հրդեհի մէջ ձգուի»:

«Եթէ մի որ և է ամուսին վաւերական և կնքուած դոկումենտներով կնոջը կտակել է իր տունը, դաշտն ու պարտէզն, այն ժամանակ որդիներն իրատեւք չունեն դրա համար վիճել իրանց մօր հետ: Մօրիցն է կախուած իր ժառանգութիւնը թողնել որդիներից նրան, որին ինքը գերադասում է»:

«Եթէ մէկը առանց վկայի կամ պայմանագրի մի ուրիշի մօտ աւանդ է դնում և ապադաւում ալդ մարդկանց մէջ թիրամացութեան պատճառով վէճ է սկսում, ալդ դէպքում աւանդ չանձնողը իրատեւք չունի դատարանի դիմելու»:

«Եթէ մէկը առանց թույլտուութիւն ստանալու սեփականատիրոջից նրա պարտիզի ծառը կտրում է, ալդ դէպքում նա պարտաւոր է կէս արծաթ տուղանք վճարել»:

«Եթէ մէկը մի ուրիշ մարդուց մի եղն է վտրձել և իր վատ վարմունքի շնորհիւ նրան սպանել է, այն ժամանակ նրա փոխարէն պարտաւոր է մի եղն տալ սեփականատիրոջը. իսկ եթէ եղան մի աչքն է հանել կամ վնասել, այն ժամանակ նա պէտք է տիրոջը եղան արժէքի կէսը վճարի»:

«Եթէ որեւէ մէկը մի ուրիշ մարդու տան պատը ծակել է դողութիւն անելու նպատակով, ալդ դէպքում գողը պէտք է սպանուի և պատի ծակի մօտ դետնում թաղուի» և այլն:

Վերոյիշեալ կողեկիսի ղանադան վճիռների շնորհիւ մենք հնարաւորութիւն ենք ստանում այն ժամանակուայ էլամացիների մասնաւոր և քաղաքական կեանքի հետ ծանօթանալ և նրա մասին պարզ գաղափար կազմել: Մորգանի շնորհիւ գտնուած շատ հնութիւնների վրայ կարդացւում են և մասնաւոր մարդկանց փոխադարձ յարաբերութիւնները որոշող պայմանները:

1,800 թ. (թ. ծ. ա.) Սուդան Բաբելոնից նորից ազատուց և քաղաքական անկախութիւն ստացաւ, իսկ Գումրանում մենայի և նրա որդի ու յաջորդ Ունթաշ-Գալի թագաւորների ժա-

մանակ նոյն իսկ աշխարհակալական արշաւանքներ կազմակերպեց զէպի իր հարեւան երկիրները: Ինչպէս մի անգամ էլ յիշեցինք, էլրամի ամենանշանաւոր թագաւորն էր Շուղրուք-Նաքքուղէն, որ Սուզան, եթէ կարելի է ասել, բարեկտնական մի իսկական արխիւ դարձրեց: Նա նորոգեց այն բոլոր տաճարները, որոնք իրանից մօտ 2,000 տարի առաջ զարդարում էին Սուզան, Նա վերին աստիճանի համեստ իշխող է եղել, ապացոյց՝ որ նա իր թողած արձանագրութիւններում մեծ յարգանքով և պատկառանքով է խօսում և յիշում իր նախորդ թագաւորներին անուններն ու գործերը: Այդ արձանագրութիւնների շնորհիւ մենք կարողանում ենք էլրամի պատմութեան աւելի խորքը թափանցելու: Որովհետեւ վերոյիշեալ թագաւորի ժամանակ էլրամում տիրապետող ու պետական լեզուն սեմիտականի փոխարէն անցանիտեան լեզուն էր դարձել, դրա համար էլ Շուղրուք թագաւորը սեմիտական նախնական լեզուի հին բնագիրները թարգմանում է անցանիտեան լեզուով, փորագրել է տալիս քարերի վրայ, նրա կողքին մի և նոյն ժամանակ ճշտօրէն յարտագրել տալով և ընաղիբը: Մորզանին յաջողուել է երկու լեզուներով և մի և նոյն արձանագրութեամբ շատ քարեր հանել Սուզայի փրատակներից: Շատ պարզ է, որ Շուղրուքի թարգմանութիւնները մեծ նշանակութիւն ունեն և սեմիտական նախնական լեզուի ուսումնասիրութեան համար:

Շուղրուքին յաջորդեցին մի քանի թագաւորներ, որոնք նոյնպէս աշխատում էին էլամը ծաղկած դրութեան մէջ պահել, մինչեւ որ Ասորեստանի Ասսուրբանիպալ թագաւորն ահագին հարուած տուեց էլամին և բաւական թուլացրեց նրա քաղաքական ազդեցութիւնը: Կիւրոսի ժամանակ էլամը, չը նայելով որ հպատակւում էր Պարսկաստանին, էլի մի ծաղկած և քաղաքակրթուած երկիր էր բաւական մեծ ազգաբնակչութեամբ:

Վերելում ասացինք, որ Շէյլին յաջողուել է թարգմանել կաւեայ զանազան տախտակների վրայ գտնուող այն բազմաթիւ արձանագրութիւնները, որոնց նիւթը գլխաւորապէս կազմում են մասնաւոր անհատների միմեանց հետ կապած առևտրական պայմանագրերը: Բերենք այդ թարգմանութիւններից մէկը իբրեւ օրինակ. «Ես, Բոնրի Կումբանս, իմ յօժար կամքով և հասկացողութեամբ ծախեցի Սիլքհաքքային 600 սիկլով իմ 200 թզաչափ դաշտս, որի սահմանները կազմում են Շուրան Բրումմիտան, Փողը լրիւ ստացել եմ: Ես, վաճառողս, աստուածների առաջ երդուեցի, որ եթէ մեզանից մէկն ու մէկը այս վաճառքի համար փոշմանի, այն ժամանակ նրա լե-

զուն և ձեռքերը պէտք է կտրուեն: Այս պայմանագրին ստորագրել են ժողովը, զնոյնը և վիանները իրանց սեփական կնիքներով: Այն ժամանակ վաճառումներն էլամում սուրբ բաներ էին համարում և եթէ մէկը անարդարացի կերպով կասկածում էր տէրութեան պաշտօնեայի ձեռքով վաւերացրած առեւտրական մի գոկումենտի վրայ, այն ժամանակ իրրեւ պատիժ կտրում էին կասկածողի ձեռքը: Առեւտրական իւրաքանչիւր պայմանագիր տէրութեան պաշտօնեաները խնամքով փորագրում էին կաւեայ թաց տախտակի վրայ, չորացնում էին կրակի առաջ և յետոյ մի շարք նախազգուշական միջոցներ էին ձեռք առնում, որպէս զի մասնաւոր մարդիկ չկարողանան տէրութեան հաստատած գոկումենտները կեղծել:

Բացի զբանից Մորգանի շնորհիւ միայն մենք տեղեկանում ենք, որ հին Սուղայում գոյութիւն ունէր պետական մի առանձին վարչութիւն, որի գլխաւոր նպատակն ու պարտականութիւնն էր չափերն ու կշիռները քննութեան ենթարկել, որպէս զի մասնաւոր մարդիկ չկարողանան այդ բանը ի չարը դործածել: Այսինքն ճիշտ միեւնոյն վարչութիւնը, որ այժմ գոյութիւն ունի եւրոպական գրեթէ բոլոր երկրներում: Սուղայում կշեռքի ծանրութիւնները չինում էին քարից կամ բրոնզից և այն էլ զանազան թուշունների կերպարանքով, օր. կարապի, բադի և այլն: Այդպիսի իրերից Մորգանը ահագին քանակութեամբ է գտել: Բացի վերոյիշեալ իրերից Մորգանը ի լոյս է հանել և բազմաթիւ այնպիսի իրեր, որոնք զեղարուեստական աւելի մեծ արժէք ունեն, քան թէ հին եգիպտոսում գտնուած նոյնանման հնութիւնները, օր. հասարակ և կապոյտ էմալից պատրաստած շատ գեղեցիկ ամաններ և բացի զբանից զանազան կենդանիների պատկերներով զարդարուած, զանազան տախտակներ, որոնք, հաւանօրէն, մի հին տաճարի պատերի մնացորդներն են: Այդ տախտակների վրայ քանդաքագործին յատուկ նրբութեամբ փորագրուած են որսորդական զանազան տեսարաններ: Այդ տեսարաններից մէկը տեղի է ունեցել 1,150 թ. (Ք. ծ. ա.) և հետեւեալն է ներկայացնում: Մի քանի իշխաններ նստած են ձիերի և փղերի վրայ անտառի մէջ սրարչաւ հալածում են վայրենի խոզերին, իսկ նրանց կանաչքը անտառի մօտ գտնուող լճի վրայ նաւակում նստած գիւղում են իրանց ամուսինների որսորդութիւնը: Ամբողջ տեսարանը փորագրուած է շատ կենդանի և բնական կերպով:

Աւելի նոր ժամանակի վերաբերող և միեւնոյն ժամանակ թանկագին մետաղներից պատրաստուած իրեր Մորգանին քիչ է յաջողուել գտնել: Եւ այդ հասկանալի է քանի որ Ասսուր-

բանիպալ թագաւորն իր թողած մի արձանագրութեան մէջ ասում է, որ ինքը թանկագին մետաղներից չինուած բոլոր իրերը Սուզայից յափշտակել և տարել է Ասորեստան: Մորզանը գտել է միայն բրոնզեայ երկու աշխատանքներ, որոնք շատ ծանր են և երկի հէնց դրա համար Ասուրբանիպալը չէ կարողացել տանել իր երկիրը: Դրանից մէկը մի բրոնզեայ լայն կոթող է, իսկ միւսը մի սեղան արձանագրութիւններով և զեղեցիկ քանդակներով զարդարուած: Սեղանը ներկայացնում է երկու օձերով փաթաթուած մի զոհարան, հինգ կանայի գլուխների վրայ յենուած: Դրա վրայ գտնուող արձանագրութիւնների և քանդակների շնորհիւ մենք ծանօթանում ենք էլամացիների և նրանց հարեւան երկրների կրօնական ծիսակատարութիւնների, տարաղների, զարդարանքների, մի խօսքով ամբողջ նիստ ու կայի հետ:

Մորզանի գիւտերի մի մասն էլ պատկանում է պարսից Գսերքսէս և Արտաքսերքսէս թագաւորների ժամանակին: Այդ, աւելի նոր ժամանակի վերաբերող հնութիւնները մեծ մասամբ զանազան տեսակ վազեր են, որոնք իրանց վրայ կրում են թագաւորների անունները սովորաբար 4 լեզուով, այն է եգիպտական, ասորական, պարսկական և նոր-անցանիտեան: Պատմական այդ շրջանին է պատկանում և Մորզանի արած հնագիտական մի շատ նշանաւոր գիւտը, որ Պարսկաստանի կուլտուրական պատմութեան ուսումնասիրութեան համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունի: Այդ հնութիւնը ներկայացնում է հինգերորդ դարի (Ք. ծ. ա.) Խիւսթանիցեան մի իշխանուհու գերեզմանը: Իշխանուհին թաղուած է իր բոլոր թանկագին և նուրբ զարդարանքներով: Դրանց վրայ գտնուած արդ ու զարդերը արեւելեան ազգերի գեղարուեստը և նրա պատմութիւնը բաւական լուսաբանում են: Յիշենք և այն յունական պատմական յիշատակարանը, որ նոյնպէս Մորզանն է գտել: Դա մի շատ ծանր բրոնզեայ աման է, որ յոյները նուիրել էին Դիդիմեան Ապոլլօնին և պարսից Դարեհ թագաւորը Յունաստանում իր կատարած արշաւանքի ժամանակ ձեռք է բերել և յետոյ տարել Սուզա: Այդ ամանի վրայ գտնուած արձանագրութիւնն ասում է, որ յոյներն այդ ընծան պատրաստել և ձուլել են իրանց յաղթուած թշնամիների բրոնզեայ վէճերից:

Վերջացնելով արանով մեր յօդուածը, նորից կրկնում ենք, որ Մորզանի և Շէյլի հնագիտական դարագլուխ կազմող գիւտերը լուսաբանում են ոչ միայն էլամի պատմութիւնը, այլ և ամբողջ Արեւելքի պատմութիւնը ընդհանրապէս, և մասնաւորապէս հայերի նախնական պատմութիւնը, որ շատ սերտ կերպով

կապուած է էլամի, Ասորեստանի, Բաբելոնի և պարսիկների պատմութեան հետ: Ֆրանսիական յարգելի զիտնականները իրանց հնագիտական և պատմական աշխատանքները դեռ ևս չեն վերջացրել, նրանք դեռ ևս գտնուած են իրանց գործի սկզբում և մինչեւ այժմ կարողացել են Սուզայի միայն միջնաբերդն ուսումնասիրել: Սուզա թագաւորական ամբողջ մայրաքաղաքը ուսումնասիրելու համար հարկաւոր են դեռ երկար տարիներ և նիւթական ահագին միջոցներ, որ ֆրանսիական հանրապետութիւնը խոստացել է դնել Մորգանի ու Շէյլի արամադրութեան տակ Պարսկաստանում ընդհանրապէս և Սուզայում մասնաւորապէս ուսումնասիրութիւններ անելու նպատակով:

Լ. ԲԱԲԱՅԵԱՆ